

ČÍM SE – BOHUŽEL – LITERÁRNĚVĚDNÁ BOHEMISTIKA NEZABÝVÁ

ANTONÍN MĚŠŤAN

V oblasti literární vědy a literární historie je dobře známa skutečnost, že z triády autor – dílo – čtenář se čtenář těší nejmenší pozorností. Výzkum čtenářů je z pochopitelných důvodů v bohemistice i v jiných národních filologiích opomíjen. Je jisté, že zkoumání chování čtenářů patří daleko spíše do oblasti zkoumání knižního trhu, statistik knihovních výpůjček a koneckonců i do oblasti sociologie, psychologie atd. Jenže je přece jasné, že ponechá-li se stranou význam čtenářstva, pak v dané filologii něco podstatného chybí. Recepce díla významného autora se často dokumentuje uváděním hlasů literární kritiky, každému je však zřejmé, že stejně důležité – někdy možné ještě důležitější – by bylo zjistit reakci širokých kruhů čtenářů.

Potíže se získáváním údajů o chování čtenáře rychle vzrůstají, jedná-li se o díla vydaná například před sto lety nebo ještě dřív. Není-li jednoduché zjistit velikost nákladu určité starší knihy, je jisté daleko složitější zjistit počet skutečně prodaných výtisků. A statistika výpůjček ve veřejných knihovnách začíná být teprve v poslední době předmětem zájmu odborníků různých oborů, mimo jiné i filologů.

Přes všechny tyto potíže bude zřejmě nutné položit si otázku, zda i v budoucnu má zůstat český čtenář mimo zorné pole bohemistiky. Zajímá-li výzkum recepce českých literárních děl české spisovatele, nakladatele a knihkupce, sotva bude možné, aby se této věci vyhnuli bohemisté.

Vliv četby beletrie na společnost jistě existuje, což dosvědčuje mimo jiné existence cenzury v různých dobách a v různých zemích. Existují už také dějiny cenzury v různých státech a určitě by bylo velmi užitečné dostat jednou do ruky dílo s tématem *česká literatura a cenzura*. Od středověku se v českém prostředí – stejně jako jinde – cenzura projevovala velmi silně, jenže my o nejrůznějších zásadách cenzury proti české literatuře víme stále ještě velice málo.

Popularita některých literárních děl se projevuje často způsobem, který je zjistitelný jaksí oklikou. Polský lingvista Józef Bubak vydal v roce 1993 knihu *Księga naszych imion* (Kniha našich křestních jmen; Vratislav etc.), v níž uvádí, že četná křestní jména se v Polsku stala populárními pod vlivem četby děl polské beletrie. Tak jméno Zbigniew se náhle stalo velmi rozšířeným na začátku tohoto století pod vlivem četby *Křižáků* Henryka Sienkiewicze, kde jeden z hlavních hrdinů se jmenuje Zbyszko z Bogdanca. Sienkiewicz

svým románem *Pan Wolodyjowski* přispěl také k náhlé popularitě jména Barbara na začátku 20. století. Dnes přebírá úlohu četby románů sledování pořadů televize, a tak jméno Jacek se v šedesátých a sedmdesátých letech stalo v Polsku neobyčejně populárním pod vlivem seriálu W. Chotomské, vysílaného v polském televizním pořadu pro děti – vystupovaly tam děti se jmény Jacek a Agatka (a samozřejmě přišla zároveň vlna Agatek). Je nasnadě, že podobný vliv četby české beletrie by se dal zjistit i u nás (je ovšem jisté, že móda některých křestních jmen v určité době souvisí také s četbou překladové literatury a že křestní jména oblíbených herců a hereček, sportovců a sportovkyň a podobně jsou dnes ještě významnějším vzorem).

Když už jsem se zmínil o televizi, musím připojit hned další poznámku. Německý překladatel českých literárních děl Franz Peter Künzel sestavil seznam překladů z češtiny do němčiny po roce 1945. Soustředil se z pochopitelných důvodů na knižní překlady. Je si však vědom – a také to napsal – že přítomnost české literatury v německém jazykovém prostoru je jen zčásti dokumentována bibliografií knižních překladů. Ponecháme-li stranou inscenace českých divadelních her v německých divadlech, kde se často pracuje pouze se strojopisnými texty překladu, a proto se tyto překlady v bibliografiích neobjevují, pak je třeba zdůraznit význam českých literárních děl vysílaných v německých, rakouských a švýcarských rozhlasových, a zejména televizních stanicích. Tato vysílání sledují milióny posluchačů a diváků, kteří jinak nevezmou knihu do ruky. S některými českými literárními díly se seznámí touto cestou a české písemnictví se prostřednictvím rozhlasu, a zvláště televize šíří v daleko větším okruhu veřejnosti než prostřednictvím knih, případně časopisů. Česká literatura v rozhlasovém a televizním vysílání však není v bibliografiích podchycena.

Tím jsme se dostali k dalšímu problému, kterým se literárněvědná bohemistika vlastně příliš nezabývá: *překlady českých literárních děl do cizích jazyků*. Je samozřejmé, že česká literatura může působit ve světě vlastně jen tehdy, bude-li překládána. Existují různé bibliografie knižních překladů z češtiny do cizích jazyků – například práce George G. Kovtuna *Czech and Slovak Literature in English* (Washington, 2. vyd. 1988). Jenže tato neobyčejně cenná publikace stejně jako podobné práce nemohou nahradit monografie o české literatuře například v anglosaských zemích. V takové monografii by byl představen vývoj překládání, reakce kritiky a podobně; zároveň by bylo třeba poukázat na to, co důležitého přeloženo nebylo a není, a pokud je to možné, uvést důvody. Otázka překladů českých literárních děl do cizích jazyků samozřejmě zajímá české spisovatele a česká nakladatelství a je nesnadné si představit, že by tato otázka byla pro bohemistiku podřadná. Časem by mohly vzniknout práce například o obrazu české literatury šedesátých let našeho století. Nebyly by to práce snadné

a leckdy by asi poopravily příliš optimistické soudy o pronikání našich literárních děl do zahraničí a o jejich velké popularitě, jenže sotva je možné natrvalo se obejít bez takovýchto monografií. Je příznačné, že ve dnech 24. až 26. listopadu 1995 se ve Varšavě koná setkání překladatelů, kritiků a teoretiků literárního překladu. Na toto setkání jsou zváni zahraniční překladatelé polské literatury a polští i cizí polonisté a pořadatelem je Ústav polské literatury na Varšavské univerzitě, tedy polonistické pracoviště. Polský příklad by měl zapůsobit i u nás.

Dosud nemáme *dějiny české bohemistiky*, které bychom velmi nutně potřebovali. Nemůžeme se divit, že nemáme tím spíš *dějiny zahraniční bohemistiky*, bylo by velmi záslužné zpracovat až dosud shromážděné bibliografické údaje o produkci zahraničních bohemistů, zejména knižně vydaných doktorských disertací a habilitačních prací. Na základě bibliografií by bylo možné pokusit se o nástin vývoje zájmu zahraničních bohemistů o jednotlivé epochy, některé autory či určitá díla v různých zemích. I tady by bylo zajímavé zjištění, které epochy, která díla a kteří autoři zájem nevyvolali, ačkoli u nás měli – nebo mají – značný význam. Ideální by bylo připravit k druhému kongresu světové literárněvědné bohemistiky aspoň tezovitě zpracované dějiny zahraniční bohemistiky a připojit k nim bibliografii zahraničních knižně vydaných bohemistických prací. Domnívám se, že zahraniční bohemisté by ochotně na takovém podniku spolupracovali, vždyť by výsledky sloužily i jim. Zahraniční bohemistika samozřejmě vlastní databanku nevytvoří, a tak je pochopitelné, že jak česká, tak i zahraniční bohemistika budou mít – a musí mít – ústřední informační středisko v Praze.

Na světě rychle postupuje propojení katalogů významných knihoven. Přestává být iluzí pořádit centrální seznam *bohemikálních fondů zahraničních knihoven*. Od cesty Josefa Dobrovského do Švédska a Ruska, z níž přivezl do Prahy neobyčejně cenné zprávy o významných českých tiscích a rukopisech v zahraničních knihovnách a archívech, je zřejmé, že zvláště starší české písemnictví má mnohdy unikátní památky rozeté po světě. Údaje v *Knihopise českých tisků* mají své mezery – přesvědčil jsem se o tom, když jsem v roce 1984 vydával ve Freiburgu komentovaný reprint pražského sedmijazyčného Lodereckerova slovníku z roku 1605. Používal jsem exempláře z knihovny v západoněmeckém Wolfenbüttelu, o němž svazek *Knihopisu* z roku 1965 neví – a zřejmě další výtisky této knihy jsou v Paříži, Krakově a ve Varšavě, možná i v jiných městech, aniž by o nich knihopis věděl.

V jednom případě hrozí českým literárním textům v zahraničí zkáza. Po roce 1948 zahraniční rozhlasové stanice vysílající česky zařazovaly do svých pořadů literární texty českých exilových autorů. Namnoze tyto texty nevyšly tiskem a jsou zřejmě zachovány v archívech těchto stanic. Bylo

by třeba zachránit je před zkázou, pokud jsou ještě vůbec na světě. Nebylo by ostatně na závalu, kdyby mohla vzniknout jakási fonotéka těch literárních textů, které předčítali sami autoři. Magnetofonové pásy s nahranými pořady jsou většinou dosud zachovány. Také archívy exilových organizací a časopisů obsahují někdy zajímavé materiály, jako je korespondence českých exilových autorů. Hrozí nebezpečí, že všechny tyto texty literárních děl, jejich nahrávky a dosud zachovaná korespondence spisovatelů brzy přijdou nazmar. Má-li se zachytit historie české exilové literatury (a ovšem i historie české ineditní literatury), je třeba jednat rychle.

Vycházíme-li ze skutečnosti, že v českých zemích čeští čtenáři po dlouhou dobu četli nejen česky, nýbrž i německy, a víme-li, že byli četní významní čeští spisovatelé, kteří psali literární díla v obou jazycích, pak je jistě na místě otázka, do jaké míry se bohemistika má zabývat *německy psaným písemnictvím v českých zemích*. Dvojazyčnost autorů i čtenářů není ve světě vzácná, a tak není třeba při zpracovávání této problematiky objevovat Ameriku. Bude nutné prostudovat teoretické práce týkající se otázky dvojazyčnosti, a zejména seznámit se s pracemi přinášejícími studie o dvojazyčných autorech, o dějinách literatur psaných ve více jazycích a podobně. Je samozřejmé, že germanisty – zejména české – čeká v tomto ohledu velká práce, jenže stejně velký podíl na řešení těchto otázek čeká bohemisty. Přitom je pochopitelné, že zejména němečtí a rakouští bohemisté a germanisté mohou významným způsobem přispět k řešení často spleťtých problémů. Už před listopadem 1989 se v Praze uvažovalo o tom, že budoucí kolektivní dějiny české literatury budou mít kapitoly o německy psané literatuře v českých zemích. V posledních pěti letech celá věc zřejmě příliš nepokročila. Je v zájmu všech zúčastněných, aby se souvislosti české literatury a německy psaného písemnictví v českých zemích konečně začaly soustavně studovat. Výsledky je pak nutné publikovat i německy, neboť četní germanisté v různých zemích světa jsou přesvědčeni, že například proslulá německá pražská literatura z přelomu 19. a 20. století neměla téměř nic společného s Čechy a českým písemnictvím a s českou kulturou vůbec. Dnes se pořádají německo-polské konference o slezské literatuře psané jak německy, tak i polsky. Německo-české konference o literatuře psané německy a česky v českých zemích by měly přinejmenším stejný význam – ostatně už česky psané písemnictví ve Slezsku by mělo být na pořadu mezinárodních konferencí.

V roce 1994 jsem v pražském Slovanském ústavu obnovil vydávání časopisu GERMANOSLAVICA, který před válkou v Praze vycházel. Získal si mezinárodní renomé a sloužil také šíření znalostí o české kultuře a zejména o české literatuře. Články a recenze, otiskované v tomto časopise pouze německy a anglicky, mají světovou vědeckou veřejnost informovat o vztazích mezi slovanskými a germánskými národy v oblasti jazyka a lite-

ratury. S radostí uveřejníme příspěvky českých i zahraničních bohemistů a slavistů vůbec, pokud se budou týkat této problematiky.

Statistické údaje o vydávání a prodeji knih a o výpůjčkách knih v knihovnách v českých zemích potvrzují skutečnost, známou i z jiných zemí, že totiž překladová literatura je v literárním životě neobyčejně významná už tím, že počet vydaných, prodaných a vypůjčených knih přeložených z cizích jazyků značně převyšuje počet těchto knih patřících českému písemnictví. Problém přeložených literárních děl v českém prostředí od nejstarších dob do dneška se samozřejmě netýká jen bohemistiky. Je však jisté, že například překladatelská činnost významných českých básníků a prozaiků patří především do oblasti odborného zájmu bohemistů. Snad ještě důležitější by bylo zpracovat problém působení přeložených děl na česká literární díla. Je nepochybné, že je možné postupovat tak, že by vznikly studie například o působení překladů z francouzštiny na české písemnictví. Stejně významné by bylo dovědět se o působení přeložených děl například na literaturu národního obrození nebo na českou literární avantgardu 20. století.

V češtině existuje výraz *čtivo*, který se těžko překládá do cizích jazyků. Čtivo má neobyčejný význam v životě každé národní společnosti, jen zřídka se však u nás stává předmětem odborných studií literárních vědců a literárních historiků. Karel Čapek se touto otázkou zabýval esejisticky v roce 1931 ve známé knize *Marsyas čili Na okraj literatury*. My bychom potřebovali soustavné studium tohoto "okraje literatury". Je vlastně paradoxní, že starší období máme lépe prostudováno v pracích o tzv. knížkách lidového čtení nebo o tzv. literatuře pololidové. O podobných knihách 19. a zejména 20. století však víme velmi málo. Bylo by třeba tyto tiskařské produkty nejružnějšího zaměření – hrůzostrašné historky, tzv. literatura pro služby, méněcenné dobrodružné romány, erotická literatura všeho druhu, tuctové detektivky a podobně – nějak zpracovat. Jde o to dovědět se, co a kdy se četlo – a dnes čte – z této oblasti, jakých postupů autoři používají, jak čtivo souvisí s hodnotnou českou literaturou daného období. Tzv. triviální literatura se dnes ve světě těší velkému zájmu badatelů a v oblasti české literatury máme v tomto ohledu co dohánět. Předhonili nás bohemističtí lingvisté, kteří se živě zajímají o slang, argot a podobné jazykové jevy. Literárněvědná bohemistika ponechává dosud stranou městský folklor a triviální literaturu. Tzv. hospodská povídka se sice vyskytuje jako termín, ale mnoho ani o ní pořád ještě nevíme.

Literatura faktu si vydobyla své místo v českém písemnictví, v oblasti bohemistického bádání je však popelkou. V četných zemích je tomu jinak, a tak by bylo dobře, kdybychom se poučili u těch cizích badatelů, kteří se na tento problém specializovali. Literární historikové mezi bohemisty, kteří se zabývají starším obdobím české literatury, nemají zábrany studovat

literaturu faktu různých dob. Čím víc se zájem literárněhistoricky pracujícího bohemisty blíží naší době, tím menší je jeho zájem o českou literaturu faktu. Přitom na tzv. Západě se už delší dobu zjišťuje, že knihy literatury faktu zabírají stále významnější místo v nakladatelských programech, v počtu prodaných knih a v počtu výpůjček v knihovnách. Pozoruje se dokonce, že mnozí autoři beletrie stále více přecházejí k tomu, že píší díla literatury faktu. Český literární život naší doby se tomuto vývoji nevyhne, ostatně zřetelné náznaky už tady jsou. Dnešní česká literatura faktu si nebere vzory pouze z ciziny, může přece navázat na úctyhodnou českou tradici v této oblasti. Potřebovali bychom se dozvědět, co a jak se v české literatuře v oblasti literatury faktu psalo a píše, a bylo by samozřejmě neobyčejně důležité dovědět se také, jak tato česká "non-fiction" souvisí s českou "fiction".

Objeví-li se dnes slovo *sociologie* v souvislosti s literaturou, naráží se často na představu jakési obdoby tzv. marxisticko-leninského zkoumání literatury. Je však jisté, že toto zkoumání nemělo se skutečnou badatelskou činností v oblasti sociologie literatury mnoho společného. Podle mého názoru se přesto už před rokem 1989 v české bohemistice objevovaly případy sociologického přístupu ke zkoumání dějin české literatury, například v práci Vladimíra Macury *Známění zrodu* z roku 1983. Dnes by bylo nutné zjistit, které společenské vrstvy a skupiny naší národní literaturu v různých obdobích vytvářely a které skupiny ji četly. Stačí prostudovat některé práce Romana Jakobsona, abychom zjistili, že právě on se zabýval sociální funkcí různých druhů literatury. U nás se podobné práce kdysi také psaly – dnes bychom potřebovali jakési dějiny sociální funkce našeho písemnictví. Je to tím spíš nutné, víme-li, že téměř po celou dobu trvání tzv. novočeské literatury u nás písemnictví plnilo také úlohu, kterou jinde plnili filozofové, politici a novináři. Doufáme, že napříště česká beletrie bude mít především estetickou funkci – jenže téměř po celou dobu od konce 18. století do roku 1989, to znamená po dobu dvou století, česká literatura měla, podobně jako jiné slovanské literatury, nejčastěji jinou hierarchii funkcí, přičemž estetická funkce nebývala vždy na prvním místě. Zkoumání sociologie literárního života má tedy v rámci literárněvědné bohemistiky své oprávnění. Není pochyb, že takovéto zkoumání by bylo třeba svěřit sociologicky školeným bohemistům.

Řekne-li se *literárněvědná komparatistika*, pak je hned nutné dodat, že jsou země, kde se komparatistika náruživě pěstuje – a jsou také země, kde není zrovna v oblibě. Upřímně řečeno, nevím, proč v Německu, kde působím 29 let, je literárněvědná komparatistika omezena na několik univerzit. Domnívám se, že v České republice by se komparatistika měla stát v oblasti literární vědy a literární historie samozřejmostí. Má to několik důvodů. Díváme-li se na českou bohemistiku zvenčí, to znamená z ciziny,

pak je překvapující, že česká literatura se u nás nyní stále méně zkoumá v souvislosti s vývojem jiných slovanských literatur. Je pochopitelné, že bohemistika v cizině tvoří téměř všude součást slavistických seminářů a slavistických ústavů, takže je jaksi osudově spojena s ostatními slovanskými literaturami. Málokde v zahraničí působí vysokoškolský učitel, který by se věnoval pouze bohemistice, obvykle přednáší zároveň další slovanské literatury. Ještě neobvyklejší je najít v cizině studenty, kteří by studovali pouze bohemistiku, zpravidla studují zároveň ještě dva či tři jiné slovanské jazyky – a ovšem dvě či tři další slovanské literatury. Totéž znamená, že přednášející i studující bohemisté v cizině jsou praxí donuceni k tomu, že srovnávají literární vývoj v různých slovanských zemích, a stávají se tak slavistickými komparatisty. Je samozřejmé, že ve slovanských zemích mimo Českou republiku je situace v bohemistice podobná – tím spíš, že české písemnictví se tam studuje ve srovnání s vlastní národní literaturou patřící rovněž do oblasti slavistiky. V českých zemích se tradičně pociťovala nutnost studovat českou literaturu v širších slovanských souvislostech. Po roce 1918 a až do nedávna bylo dokonce nutné věnovat zvýšenou pozornost slovenské literatuře v rámci studia bohemistiky. Dnes tato tendence ochabuje a je nebezpečí, že zájem o slovenskou literaturu v řadách bohemistů poklesne. Zároveň se ozývají nepochopitelné, ale dobře slyšitelné hlasy, že slavistika v České republice je přežitek buď panslavismu a masarykismu, nebo sovětské či domácí komunistické jednostranné orientaci na Slovany. Zahraniční bohemisty není třeba přesvědčovat, že komparatistická studia české literatury a ostatních slovanských literatur jsou nutná a zajímavá. Teď půjde o to, aby nakonec zahraniční bohemisté nebyli na tom v oblasti slavistické komparatistiky líp než čeští bohemisté v České republice.

Chtěl bych se při této příležitosti zmínit o případě Maďarska. Izolovanost maďarštiny jako jazyka naprosto nepřibuzného všem sousedním jazykům vedla k tomu, že maďarští hungaristé se často stávají komparatisty. Důležité přitom je, že někteří z nich se zabývají také slovanskými literaturami. Vedle maďarských hungaristů jsou ovšem také maďarští slavisté a odborníci na další literatury z velké části orientováni komparatisticky. Jinými slovy: maďarská literární věda a literární historie představuje ve střední Evropě výrazný ostrov komparatistiky. Stává se bohužel, že zajímavé, podnětné práce maďarských komparatistů jsou psány maďarsky a tím se značně znesnadňuje jejich působení mimo Maďarsko. To byl jeden z důvodů, proč jsem se naučil aspoň pasivně maďarsky, mohu teď se slovníkem v ruce číst práce maďarských kolegů.

Je samozřejmé, že komparatisticky orientovaná literárněvědná bohemistika nemůže zůstat ani v České republice, ani v zahraničí pouze v oblasti slavistické komparatistiky. Studovat český literární vývoj bez zřetele k vývoji německy psané literatury, dále francouzské literatury, anglicky

psané literatury – a ovšem i jiných evropských literatur – znamená předem se vzdát možnosti pochopit zákonitosti a zejména zvláštnosti vývoje české literatury. Měli jsme vynikajícího komparatistu například v osobě Václava Černého, který svými pracemi především o české, francouzské, španělské, německé a ruské literatuře ukázal, že český literární vědec si může ještě míň než literární vědec v jiných zemích dovolit vyhnout se komparatistickému zkoumání literatury. Práce Romana Jakobsona věnované české literatuře jsou z největší části komparatisticky zaměřené studie. Nemělo by smysl vypočítávat všechny vynikající odborníky, kteří v oblasti bohemistiky pracovali komparatisticky – jako příklad bych však přece jen uvedl aspoň Dmitrije Čyževského, René Welleka a Karla Krejčího.

* * *

Všechna přání, která uvádím, pochopitelně vedou k otázce: kdo to všechno má zvládnout a kdo to všechno má zaplatit. Domnívám se, že je jediná možnost a tou je rozumná dělba práce. Dělbá práce mezi bohemisty v českých zemích a v zahraničí. V České republice musí být možné vytvořit na existujících bohemistických a příbuzných pracovištích skupiny, které se ujmou jednotlivých úkolů. Kromě toho bude zřejmě nutné vrátit se k osvědčené tradici, která nejméně do konce první Československé republiky byla běžná: středoškolští češtináři se často věnovali studiu jednotlivých bohemistických problémů a publikační možnosti pak získávali v odborných časopisech a v publikacích podporovaných nadacemi. Je škoda, že už neexistují tzv. výroční zprávy různých gymnázií, kde se daly uveřejnit závažné studie menšího rozsahu.

Jsem přesvědčen, že není nutné nejdřív shánět peníze na honoráře a na vydání publikací a teprve pak začít pracovat. Tak jako v dřívějších dobách, ale stejně tak jako v disentu nebo v exilu, je třeba nejdřív získat nadšence z řad středoškolských učitelů češtiny pro nehonorovanou badatelskou činnost v oblasti literárněvědné bohemistiky. Bude-li kvalitní práce hotova, zřejmě se podaří najít prostředky na její vydání. Je jisté, že středoškolští bohemisté by takovéto práce psali s nadějí, že jim uveřejnění kvalitní práce umožní získat například doktorát nebo i habilitovat se a přejít pak buď do řad vysokoškolských učitelů, nebo do vědeckých ústavů. To by však bylo věci ku prospěchu a kvalitní výkony by bylo nutné a možné po zásluze odměnit. Víme přece, kolik středoškolských učitelů se takto stalo vysokoškolskými profesory – stačí uvést jména Václav Černý, Jan Mukařovský, Felix Vodička a další. Někteří vynikající bohemističtí badatelé ostatně zůstali po celý život gymnaziálními profesory, i když nedobrovolně – snad nejznámější je případ Václava Flajšhanse.

Bohemistika, zvláště česká bohemistika, má před sebou velké úkoly, k jejichž splnění bude zapotřebí především hodně nadšení a hodně píle. Jenže tak tomu bylo vždycky – a nejen v oblasti bohemistiky. Dnes rozvoji literárněvědné bohemistiky nebrání ani cenzura, ani šikanování bohemistů, ani ideologické usměrňování. Nesplní-li bohemistika – zejména česká literárněvědná bohemistika – náročné úkoly, které na ni čekají, může si stěžovat především na sebe.